

Ф І Л О С О Ф І Я

Тетяна Андреева

ПРО КОМПОНЕНТИ СИНТЕЗНОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

У статті аналізуються основні концептуальні схеми соціального розвитку (формаційна, циклічна, цивілізаційна), критично осмислюються сучасні теорії вивчення суспільства, параметри створення компаративістської методології. Розглянувши основні парадигми соціального розвитку, автор виділяє та уточнює деякі компоненти синтетичної методологічної моделі періодизації історії (наступальність, економічні, культурно-історичні детермінанти, багатовимірність, поліваріантність історії та ін.).

Проблема історичної періодизації виходить за хронологічні рамки і стосується багатьох аспектів структурування соціального буття (наприклад, характеру і перспектив динаміки соціуму та ін.).

Класифікація історії людства – обов'язкова складова проблемного поля соціального дослідження, де за емпіричними описами історичних подій випливають міркування про “золоте сторіччя” (наприклад, п'ять епох Гесіода), есхатологізм християнської концепції змінюється оптимістичним баченням перспектив розвитку суспільства (Новий час, Просвітництво), циклічне уявлення про хід історії європейських мислителів сусідить із східним трактуванням “вічного кола” та ін.

Відтворюючи уявлення мислителів минулого про історію, необхідно обрати точку відліку – методологічний інструментарій дослідження: осмислення цих та інших напрямків повинно опиратись

на логіку філософствування, дані конкретних наук (економіку, психологію, етнографію і т.д.). При цьому ставиться питання про специфіку науки "філософія історії", яку у 80-і роки в радянській науці навіть не визнавали самостійною галуззю знань [7, 733].

У наш час трактування цього питання поліваріантне: деякі вчені фіксують "занепад європейської філософії" [3], інші підкреслюють, що глобалізація, універсалізація й інтенсифікація громадського життя при переході від ХХ до ХХІ століття актуалізують проблеми "старої ушанованої філософії історії" [3], треті пропонують не лише проаналізувати існуючі концептуальні схеми розвитку історії людства, але й створити на основі компаративістики синтетичну модель соціальних змін [5, 6].

На що варто звернути увагу при створенні подібної моделі?

Той самий об'єкт може досліджуватися, як відомо, різними науками, кожна з яких виділяє в ньому свій предмет, вивчає емпіричний матеріал із різних методологічних позицій, що найчастіше виявляється в теоретичних суперечках, боротьбі різноманітних парадигм.

Звертаючись до цих парадигм із метою створення синтетичної методологічної моделі, необхідно виходити з правила: компаративістська методологія не повинна бути еклектичною. Використання суперечливих даних про один і той же об'єкт можливе і навіть доцільне. Це найчастіше сприяє гносеологічному прогресові. Інша справа – застосування протилежних методологічних установок при вивченні одного предмета. В другому випадку методологічний плюралізм, тобто об'єднання протилежних рефлексивних установок гносеологічним суб'єктом, веде в евристичну безвихідь. Компаративістська методологія можлива в тому випадку, якщо принципово значимі компоненти синтезованих парадигм не суперечать одне одному.

Звернімося до аналізу основних парадигм структурування соціального буття і спробуємо виявити в них подібні компоненти.

Критеріальними характеристиками соціальних змін людства слугували і слугують, у першу чергу, теорія поступового розвитку (прогресивного або регресивного), концепція циклічності. Обидві ці парадигми знайшли відбиток у критичній літературі [1, 2, 6 і ін.]

Перша докладно проаналізована як її прихильниками, так і супротивниками. Соціальний оптимізм, втілений у теорії прогресу, неодноразово піддавався теоретичним нападкам. Песимістично настроєні філософи, що проповідують ідею регресу людства, знаходили і знаходять для підтвердження своєї позиції “достатню” кількість емпіричних даних і вибудовують на їхній основі теорію спаду суспільства й окремої людини. Прогрес і регрес – дихотомічно співіснуючі поняття, конкретизація яких дозволяє зрозуміти розвиток соціуму не як постійне накопичення позитивного, а як діалектичний взаємозв’язок останнього з негативними чинниками, що відбивається в спіралеподібній соціальній динаміці. Філософія циклічності, яскравий апофеоз якої – концепція А. Тойнбі, приваблює не логікою міркувань її прихильників, а наповненістю яскравим історичним матеріалом, глибиною проникнення в культурні шари історії, пафосом захисту національної самобутності, актуальною проблематикою.

У наш час парадигми циклічності і поступовості піддаються сумніву і запереченню більшістю мислителів. Подібний негативізм зумовлений, з одного боку, об’єктивним змістом даних підходів, а з іншого боку – суб’єктивною настроєністю деяких вчених елімінувати ідеологічно наповнені концептуальні схеми. Це стосується як марксистської періодизації історії, так і циклічної моделі. І в першому, і в другому випадках нігілістичне ставлення підкріплюється історичними посиланнями: марксизм співвідносять із невдалою спробою побудови комунізму, циклізм – із націоналістичною ідеологією. Тут необхідно враховувати, що заперечення вчень не можна будувати на основі безпосередніх (марксизм) або опосередкованих (циклізм) фактів застосування теоретичних положень. Позитивний зміст кожної із цих парадигм соціального розвитку потребує вдумливого дослідження у світлі сучасних реалій буття і вільної від ідеологічних шор інтерпретації. Ці парадигми можуть і повинні співіснувати в дослідницькому проблемному полі, взаємно збагачуючи одна одну. Абсолютизація ж однієї з них науково неефективна. Так, наприклад, моноідеологічний марксизм елімінує ідею круговороту, а значить – і спіралеподібного розвитку. Апологія ж циклічності призводить до есхатологізму, що виявляється в різноманітних сентенціях із приводу “кінця історії”.

Особливу значимість одержує зараз ідея розвитку людства на основі локальної ідентичності. Доведена до логічного кінця, ця ідея може призвести до етноцентризму, а далі до націоналізму, що виражається в розірванні з універсальним, у відокремленні цивілізаційної формації, результатом чого може бути “сутичка цивілізацій”. Тому необхідні синтезні моделі історії.

Крім двох уже названих парадигм, особливої популярності у наш час набув розроблений на Заході з XVII в. цивілізаційний підхід до історії.

Прихильники цього підходу розглядають історію людства як багатотолінійний, поліваріантний процес, що включає універсалії буття різних народів. Протиставляється цей підхід стадіальному (формаційному), першій із відзначених вище парадигм – поступовій (не тільки марксизму, але і теорії стадій Ростоу, концепціям модернізації). Цивілізаційний критерій містить у собі елементи обох парадигм. Так, у тих випадках, коли мова йде про феномен “цивілізація” як про етап розвитку соціуму, цивілізаційний підхід методологічно перегукується з поступовою парадигмою. Розгляд цивілізації як самобутньої соціальної системи ріднить цей підхід із циклізмом. Звідси – нагальна потреба соціальної компаративістики.

Марксистська схема соціальної динаміки базується на ідеї прогресивного напрямку розвитку суспільства, детермінованого економічно. У ній не враховується, що такий процес поліваріантний, має не тільки магістральні, але і безвихідні напрямки. “Виділивши одну з множини ліній всесвітньої історії й визначивши її як головний напрямок людського прогресу, Маркс лишив своїм послідовникам і своїм опонентам проблему, як співвідноситься ця лінія з іншими, що співіснують із нею” [2, 40].

Не враховується у формаційному підході і специфіка культури різних періодів, розмаїття одночасно функціонуючих культур. Тому ідею діалектичного соціального розвитку необхідно розглянути в контексті цивілізаційної парадигми. Основоположником цієї парадигми по праву вважається М.Я.Данилевський, який на основі органіцизму відкинув історико-еволюційну теорію. Його антиеволюційна позиція виявилась у створенні теорії культурно-історичних типів, яка одержала

подальший розвиток у західноєвропейській філософії (О. Шпенглер, А. Тойнбі).

Вже в теорії М.Я. Данилевського проявилися основні позитивні і негативні риси даної парадигми: урахування культурно-історичної специфіки й абсолютизація національних особливостей, відмова від традиційного еволюціонізму і гіперболізація індивідуального в розвитку соціуму, критика європоцентризму і відмова від ідеї всесвітньої історії тощо. Логіка подібних міркувань, не підкріплена розробкою ідеї про взаємовплив культур, взаємопроникнення соціальних цінностей при спілкуванні народів, неминуче призводить до абсолютизації однієї нації. У М.Я.Данилевського об'єкт абсолютизації – це слов'яни, в О. Шпенглера – німці.

Загальнолюдський зміст соціальної динаміки тут нівелюється, отже, ставиться під сумнів ідея всесвітньої історії. Тому можна погодитися із В.Соловйовим, який негативно оцінив розподіл людства на культурні типи, запропонований М.Я. Данилевським. У вченнях О. Шпенглера й А. Тойнбі аналізована парадигма одержує риси класичного циклізму.

Англійський мислитель на відміну від свого німецького попередника не абсолютизує культурно-історичні особливості однієї нації. Проте, його спроба створення всесвітньої історії має ті ж методологічні хиби: розриви в історичному розвитку, гіперболізація особливого (минулого – на шкоду дійсному, релігії тощо).

При утворенні синтетичної моделі вивчення соціального розвитку людства доцільно використовувати сучасні загальнометодологічні концепти. Наприклад, при аналізі соціальної динаміки ефективною є запропонована М. В. Поповичем система трьох вимірів людського буття. Розум, воля і почуття, дійсно, повинні мати критеріальний статус у дослідницькому полі вивчення соціуму. Це дозволяє уникнути небезпеки технократизму, додати аналізу аксіологічної спрямованості. Дійсно, “спроби вивести розмаїтні соціальні культурні виміри з якогось одного фундаментального суперечать основним тенденціям і результатам сучасної наукової свідомості. Логічніше говорити про автономію взаємозалежних просторів. Суспільства і культури можуть розглядатися як цілісні системи з характеристиками, що відтворюють характеристики особистості“ [5, 281].

Як вдалий приклад спроби синтезу стадіального і цивілізаційного підходів можна назвати роботу В.Г.Федотової «Модернизация “другой” Европы», де автор розмірковує про нові парадигми соціальних теорій, описує різноманіття Європи, локальні впливи на глобальні трансформації, соціально-культурні особливості суспільств, що модернізуються. Історія людства ділиться на три періоди: передсучасний, сучасний і постсучасний. Схожість із відомим розподілом соціального розвитку на доіндустріальну, промислову і постіндустріальну епохи є лише зовнішньою аналогією. Змістове наповнення – різне. Автор «Модернизации “другой” Европы» описує взаємозв'язок між локальним і універсальним у кожній із відзначених стадій. На першій стадії людство уподібнюється човнам, що плывуть у різних напрямках. Сучасна стадія, на думку автора, має універсальний характер: “її інтенція – досягнення прогресу... Це не призвело до існування загального човна, але існувала мов би множина човнів, і вони плывли в напрямку, відкритому Заходом” [6, 137].

Риси майбутнього, характерні для третьої стадії, пов'язані з тим, що локальне дається у формах унікальної конкретики, пов'язаної з універсальністю. В.Г. Федотова виходить із того, що універсальне полягає у визначеному теоретичному конструкті, що фіксує умови виживання людства.

Слід зазначити, що деякі міркування цього автора – дискусійні і суперечливі. Це стосується специфіки і перспектив розвитку російського суспільства, оцінки історико-культурного становища країн “іншої” Європи. У цілому ж цивілізаційний розподіл, у якому враховуються ступінь органічності, механізми, характер, темпи розвитку, його духовні, ментальні, культурні передумови і вибудовується “образ майбутнього”, доказовий і обґрунтований. Аналіз проблем не тільки російського, як вважає В.Г.Федотова, але і світового соціального розвитку доцільно обговорювати при спільному використанні стадіального і цивілізаційного підходів.

У плані теми, що нас цікавить, варто звернути увагу на дослідження О.А.Івіна. У “Философии истории” він пропонує розглядати процес соціального розвитку відмінно від усіх існуючих теорій. Проаналізувавши основні концепції філософії історії, цей автор відзначає їх позитивні і негативні сторони, намагається

реконструювати історичні концептуальні схеми, виявити їхні критерії і логіку, метод побудови. При цьому з'ясовується, що: а) деякі реконструкції поверхневі; б) зустрічаються тенденційні, суперечливі оцінки; в) є дискусійні ідеї і положення, що не витримують критики.

Відзначені пункти зумовлені тим, що автор проводить аналіз на основі жорсткої детермінації: вся історія трактується ним через дихотомічне співвідношення індивідуалізму і колективізму. У цьому – чітка методологічна позиція, що дозволяє логічно послідовно і змістовно проаналізувати, наприклад, особливості феодального і соціалістичного соціального устрою, виявити між ними аналогію, доказово це викласти. (Цікаві й аналогії між фашизмом і сталінізмом). Але застосування згаданої дихотомії в інших випадках призводить до вже відзначених хиб.

Серед задач сучасної філософії історії О.А.Івін виділяє “вивчення процесу поступового формування єдиного людства і, відповідно, світової історії” [2, 6], пророкування загальних ліній або тенденцій майбутнього розвитку.

Тут можна погодитися з івінськими критичними зауваженнями про те, що висновки, зроблені на основі аналізу давніх і середньовічних цивілізацій, ніколи не можуть бути в повному обсязі прикладені до більш пізньої історії. Зокрема, починаючи з виникнення капіталізму в Західній Європі і поширення його на інші регіони, усе активніше йде процес виникнення людства. “Місце локальних історій окремих суспільств і держав поступово займає світова історія – історія єдиного людства” [2, 21]. Але далі О.А.Івін висловлює дискусійне положення про неможливість дослідження процесу поступового спілкування людства на основі вивчення локалізованих у своєму просторі і часі цивілізацій, що мали колись місце. Насправді, ретроспективний аналіз можливий і, більш того, необхідний. На наш погляд, саме так реконструюється не локальний простір історії, а частина історії людства, тобто єдиної системи людей у минулому і сучасному.

Автор “Філософії історії” абсолютизує класичне положення, що анатомія людини є ключем до анатомії мавпи і аналогічно співставляє новітню і всю попередню історію. Але при цьому він зневажає минуле, модернізує його: дихотомію індивідуалізму і

колективізму наполегливо знаходить у всіх періодах історії. Він зводить суть нової концепції філософії історії до ідеї біполярності: колективістське суспільство – індивідуалістичний соціум.

Стародавній Єгипет, стародавній Китай, шумерську, індуську, хетську, арабську, андську й інші цивілізації, аж до ХХ сторіччя, автор відносить до колективістських. Тут – нечіткість, змішування, бездоказове перерахування. До числа індивідуалістичних у роботі зараховані антична Греція і Рим, Західна Європа з ХVІІ сторіччя. В історії ж людства переважними вважаються колективістські суспільства.

Автор намагається пояснити цю ідею на основі порівняння з полюсами Землі. Країни можуть, подібно до дрейфу материків, змінювати своє положення. З цією аналогією, як і з жорсткою заданістю біполярності людської історії, погодитися не можна. Автор визнає, що ця аналогія поверхнева, але не враховує, що таке пояснення механістичне, у ньому – необґрунтоване порівняння й екстраполяція.

За О.А. Івіним, виходить, що є суспільства колективістські, індивідуалістичні і проміжні. Він аналізує перші і другі типи. Визначаючи, що треті – складають більшість, він усе-таки розташовує їх на периферії дослідницького поля. Вони цікавлять цього автора лише в тому плані, до якого з відзначених полюсів тяжіють: “До кінця сторіччя радикальний колективізм (комунізм) був майже цілком витиснутий з історичної арени сучасним індивідуалізмом (капіталізмом), що знову зробило актуальною стару ідею кінця людської історії” [2, 44]. Автор необґрунтовано ототожнює тут колективізм із тоталітаризмом (комунізмом), індивідуалізм – із капіталізмом.

Колективізм і індивідуалізм, дійсно, можуть служити критеріями при вивченні історії людства. Але ці параметри буття не є універсальними одиницями дослідження соціального простору, крім того, не можна, як це робить автор, підмінювати колективізм тоталітаризмом.

Іншими критеріями вивчення історичного простору О.А.Івін називає: а) поняття тривалої часової протяжності; б) поняття історичної зв'язаності.

Виділення трьох історичних епох – аграрної, аграрно-промислової й індустріальної – і протиставлення одне одному колективістського й індивідуалістичного суспільств як тих двох типів цивілізацій, що можуть мати місце в кожному з цих епох, на думку автора “...дозволяють уточнити обидва центральних поняття історії – поняття тривалої часової протяжності і поняття історичної зв’язаності” [2, 45].

З огляду на загальну історію як прямування між двома полюсами (індивідуалізмом і колективізмом), питання про досконалий устрій суспільства багато в чому втрачає зміст. Індивідуалізм, зокрема капіталізм, є досконалим, якщо відповідає обставинам місця і часу. Іншим разом більш досконалим вважається колективізм або якась форма суспільного устрою, проміжна між колективізмом та індивідуалізмом.

При цьому О.А.Івін вважає, що терміну “колективізм” можуть надаватися й інші значення. Наприклад, коли під “колективізмом” розуміють раціональне планування політичних інститутів із метою розширення свобод і зміцнення добробуту індивідів. При такому розумінні “колективізм” уже не протистоїть “ідеалізму”, а скоріше, є його різновидом.

Автор констатує, що ряд колективістських країн, серед яких і Росія, поміняли напрямок розвитку (протиленності сходяться). Він убачає подібність між колективізмом і індивідуалізмом, зокрема, в наступному:

а) кожне з цих суспільств репрезентується унікальною цивілізацією, яка ефективно розвивається;

б) дані соціуми негативно ставляться до рівноправності, до неможливості зведення різних культур до загального знаменника. Загальними для цих товариств, дійсно, є такі риси, як різке підвищення мобільності населення; згладжування горизонтальної диференціації населення (розподіл його на касти, стани, класи) і ріст вертикальної диференціації (розподіл товариства на нації, “світи”, регіони), про людство ж мова тут не йде. Тоді як введення цього поняття в дослідницьке поле сприяло б ефективності вивчення соціального буття. Розглянемо в цьому аспекті теоретичну позицію В.Д.Жигуніна, який пише: “У первісну епоху на шаблі родового суспільства склались колови, циклічні образи розвитку світу і людства” [1, 7].

Таке твердження антиісторичне і не узгоджується із сучасними науковими даними. По-перше, у первісну епоху можна констатувати лише спроби осмислення людиною круговороту природного буття, що надалі слугували підставою для уявлення про циклічний хід історії. Але для цього було необхідно осмислити різницю між природним і соціальним, виявити специфіку останнього і відбити це в уявленні про циклічний хід історії, що і відбулося, але значно пізніше. По-друге, у тому періоді циклічних образів розвитку світу і людства не могло існувати через відсутність поняття “людство” у свідомості тодішніх людей. Прив’язаний “пуповиною первісної спільності” до племені, роду, індивід не мислив себе поза цими соціальними утвореннями і тим більше не міг узагальнити понятійно емпіричну дійсність. Ідея “повернення до минулого” дійсно зустрічається в “Екклезіасті”, у давньосхідних вченнях. Проте не можна стверджувати, що “...циклічні уявлення майже не зіткнулися з історією людства”. [1,35]. Вони – частина цієї історії, яка у той період ще не була осмислена, ще не стала об’єктом наукового аналізу. Тому ні про які “зіткнення” тут не може бути і мови. Справедливо, що циклічність поширювалася винятково на дослідницьке поле Космосу.

Просторові рамки соціального буття були обмежені регіоном проживання і через це уявлення про “людство” у той час – неможливе.

Сучасне людство не є єдиним, однорідним цілим. Воно є діалектичним взаємозв’язком різних суспільств, що перебувають на різних рівнях економічного і культурного розвитку.

Отже, розгляд основних парадигм соціального розвитку і створених на їхній основі класифікацій показує, що синтетична методологічна модель періодизації історії повинна бути компаративістською, тобто включати цінні, що не суперечать один одному, компоненти різноманітних парадигм:

- а) поступовий, спіралеподібний розвиток суспільства який передбачає зворотне прямування;
- б) економічні детермінанти соціального буття;
- в) багатомірність, поліваріантність історії;
- г) розмаїтість і унікальність соціо-культурних утворень;
- д) взаємозв’язок і доповнюваність культур;

є) ціннісні суб'єктивні інваріанти цивілізації, її універсали.

Подальше удосконалення цієї моделі припускає урахування нових реалій соціального буття людства і перегляд старих концептуальних схем на основі діалектичної спадкоємності.

1. Жигунин В.Д. Философия истории: формирование и эволюция основных идей. – Самара: Изд. Самарского ун-та, 1999. – 169с.
2. Ивин А.А. Философия истории. – М.: Гардарики, 2000. – 516с.
3. Карл Маркс и современная философия. – М.: РАН, 1999. – 340с.
4. Сыров В.Н. Рассвет и закат европейской философии истории. – Томск: Курсив, 1998. – 393с.
5. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290с.
6. Федотова В.Г. Модернизация “другой” Европы. – М.: РАН, 1997. – 184с.
7. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840с.

Татьяна Андреева. О компонентах синтетического подхода к истории человечества. В статье анализируются основные концептуальные схемы социального развития (формационная, циклическая, цивилизационная), критически осмысливаются современные теории изучения общества, параметры создания компаративистской методологии. Рассмотрев основные парадигмы социального развития, автор выделяет и уточняет некоторые компоненты синтетической методологической модели периодизации истории (поступательность, экономические, культурно-исторические детерминанты, многомерность, поливариантность истории и т. д.).

Tetyana Andreyeva. Components of a synthesis approach in the history of mankind. In the article the basic conceptual schemes of social development (formational, cyclical, civilizational) are analyzed, modern theories of study of the society, parameters of creating comparative methodology are critically interpreted. Having considered basic paradigms of social development the author selects and specifies some components of the synthetic methodological pattern of periodization in history (forward movement, economic, cultural – historical determinants, multiregularity, polyvariance of history etc.).